

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՐՏԱՅՈՒՈՒՄԸ ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒՈՒՄ

(Սաս Երկրորդ)
ԺԹ. ՂԱՐԱՎԵՐՋ ԵՒ Ի. ՂԱՐԱՍԿԻԶԲ

Սկիզբը՝ նախորդի

1880-ական թթ. սկիզբ առած հայոց ազատագրական հայդուկային պայքարի փուլն ունեցավ իր նախակարապետները, մարդիկ, ովքեր դեռ հայդուկ չէին դարձել, բայց մեծ գործ էին կատարում ազատության կայծը բորբոքելու, ժողովրդի ոգին բարձրացնելու գործում: Այդ առումով հիշատակության արժանի են երկու նվիրական անուններ՝ Հակոբ սարկավազ (Տեր-Ղեւոնդյան, Գալֆա Հակոբ) եւ Մարգար վարժապետ (Մարգար Ամիրյան)¹:

Ժամանակի համեստ ու խոնարհ մտավորականներից էր Մշո Վարդենիս գյուղի Ամրոյան գերդաստանում 1859 թ. ծնված արժանավոր շառավիղ Մարգար վարժապետը: Վարդենիսում գրաճանաչ դառնալուց հետո նա 1872 թ. դառնում է Ս. Կարապետի «Ժառանգավորացի» սան: Հինգ տարի սովորում է այնտեղ, իսկ ավարտելուց հետո երկու տարի ուսուցչություն է անում: 1879 թ. վերադառնում է հայրենի Վարդենիս, ձեռնամուխ լինում գյուղի վարժարանի շենքի կառուցման աշխատանքներին, որ ավարտվում են 1882 թ.: Դպրոցի ծախսերը հոգալու համար 1883 թ. մեկնում է Կ. Պոլիս՝ գումար հանգանակելու: Այդտեղ շփվում է ազատագրական գաղափարներով տոգորված անձանց հետ, պատրիարքարանի հանձնարարությամբ մի տարի դասավանդում Դերջանում, ապա վերադառնում Վարդենիս, լծվում հարազատ գյուղի դպրոցական գործին: Նրա ուշադրության կենտրոնում էին մատաղ սերունդը, երիտասարդությունը՝ եւ ավագները: Վերջիններին նա համախմբում էր, տոգորում ազգօգուտ գործունեություն, ներշնչում ինքնապաշտպանության գաղափարը:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 475:

Նրա շնորհիվ Վարդենիսը դառնում է ազատասիրական գաղափարներով ներշնչված մի օրինակելի գյուղ, որը չէր հաշտվում թուրք պաշտոնյաների եւ քրդական վայրագությունների հետ, յուրացնում էր զենքին զենքով, սրին սրով պատասխանելու մարտավարությունը²:

Արեւելահայերի հետ կապեր հաստատելու համար նա մեկնում է Կովկաս: Այդ ժամանակ տեղի ունեցավ Գյուլիգարի առեւանգումը, եւ ընթանում էր հայտնի չարագործ Մուսա բեկի «գաղափարություն», որին մասնակցելու համար Մարգարը վերադառնում է Կ. Պոլիս, կապեր հաստատում տեղի հեղափոխականների հետ: Որոշ ժամանակ անց Վանից Կ. Պոլիս աքսորված Մկրտիչ Խրիմյանի հանձնարարությամբ նա վերադառնում է Մուշ: 1888 թ. ապրիլ եւն սաստկանում քրդական վայրագությունները: Մուշի շրջանի գյուղերից մեկի բնակիչների վրա (որոնք գնում էին Վարդենիս՝ հարս բերելու) քրդերը հարձակվում են հարսին առեւանգելու նպատակով: Հայերը դիմադրություն են ցույց տալիս, որի ժամանակ սպանվում է մի քուրդ: Քրդերը բողոքում են կուսակալին, թե հայ ֆիդայիները Մարգար վարժապետի ղեկավարությամբ Հակոբ սարկավազին փախցնելու ժամանակ սպանել եւ վիրավորել են իրենց: Ձերբակալություններից խուսափելու համար Մարգար վարժապետը լեռն է բարձրանում³:

Կառավարական պաշտոնյաների համար անհանդուրժելի էր զենք գործածող «գլավուրը», այդ պատճառով անհրաժեշտ էր ամբաստանություն «թխել» Մարգար վարժապետի վրա: Ձեռնարկում է մի նոր արշավանք, որ այս անգամ՝ Ավզուտ գյուղի վրա, որի ժամանակ սպանվում է մի թուրք ոստիկան: Կառավարությունը ձերբակալում է մի խումբ ավզուտցիների եւ ահավոր կոտորածների տակ ստիպում վկայություն տալ, թե կովին մասնակցում էր Մարգար վարժապետը, որի ձեռքով էլ սպանվել է թուրք ոստիկանը: Վարժապետը ձերբակալվում է այդ հորինված մեղադրանքով եւ փակվում Բաղեշի բանտում: Հապշտապ կազմակերպված դատի ժամանակ թուրքական դատարանը Մարգար վարժապետին մեղադրում է պետական դավաճանության մեջ իբրեւ խռովարար: Այդ որակումով 1893 թ. հունվարի 27-ին նա կախաղան է բարձրացվում⁴:

Սարգիս Բդեյանը խոստովանում է. «Իր միակ թերութիւնը ան էր, որ ինք նուիրած էր իր գիւղի, իր համայնքի եւ իր ազգի լուսաւորութեան,

² Տէս նույն տեղում, էջ 477:

³ Տէս նույն տեղում:

⁴ Տէս նույն տեղում:

փրկութեան, ազատութեան սուրբ գործին: Իր շնորհիւ էր, որ Վարդենիսի մէջ աւելի կանուխէն մուտք գործած էին ազատամտութիւնը, ազատութիւնը... Վարդենիսի անունը հոմանիշ էր ընդդիմութեան. Ան էր, որ առաջին անգամ ըլլալով՝ արգիլեց քիւրտերու մուտքը հայ գիւղին մէջ... Բնաւ յանցանք չունէր, ոեւէ քոմիթէի ալ չէր պատկաներ, իր պարտքը կատարած էր իբրեւ վարժապետ, այդ էր արդէն իր անունն ալ Մարգար վարժապետ...»⁵:

Համեստ մտավորականների գործունեությունն ունենում է իր դրական հետեւանքները: Հնազանդ հայ շինականների մեջ աստիճանաբար հայտնվում են ինքնապաշտպանությանը եւ դիմադրությանը հակված գյուղացիներ, ժողովրդական վրիժառուներ: Դրանց առաջիններից մեկն էր Արաբոն՝ Առաքելը՝ (Առաքել Մխիթարյան) (մկրտության անունը՝ Ստեփանոս): Եթե սկզբում նա գործում էր մենակ, ապա 1880-ական թթ. կեսերից 1885 թվից միավորում է իր Ֆիդայի քաջարի ընկերներին՝ (ալիզնանցի Լեւոնին, խիանցի Գալշոյի Մանուկին, ահրոնքցի Ադամին, Մզդենքցի Գեւորգ Չառլին): Նրանք Տարոնի տարբեր գյուղերից էին: Նրանց կողքին թուրք-քրդական ուժերի դեմ կռվում էր Մխո Շահենի խումբը: Հայոց պարբերականների՝ այդ թվում «Մշակ»-ի, իսկ հետագայում նաեւ «Հայրենիք»-ի էջերում նկարագրված է այս երկու քաջարի խմբերի համատեղ գործողությունները Տարոնի գյուղերի ինքնապաշտպանական մարտերում: 1889 թ. Բերդակ գյուղում նրանք ձերբակալվում են, իսկ 1890 թ. փախչում թուրքական բանտից: Կովկաս հեռացած Արաբոն վերադարձից հետո 1893 թ. իր 16 հոգանոց խմբով խնուսում պարտության է մատնում թշնամի ուժերին, սակայն չհասած Մշո դաշտ, Գեալառաշի ձորում թուրք եւ քուրդ հրոսակների դեմ կռվում, անհավասար մարտում զոհվում է:

«Հնչակ»-ի, «Մշակ»-ի, իսկ 1890-ական թվերի առաջին կեսին «Դրոշակ»-ի էջերում ներկայացված են Փոքր Հայքում ծավալված ֆիդայական պայքարի առանձին դրվագներ: Նկարագրված են մեծ Ձեւոների, Թորոս Ծառուկյանի (1870–1893 թթ.) ղեկավարությամբ եւ փոքր Ձեւոների կողմից թուրք քրդական հարստահարիչների դեմ պայքարի ամբողջական դրվագներ: Մեծ չափով անդրադարձ կա Ժիրայրի (Մարտիրոս Պոյաճյան) գործունեությանը: «Հայրենիք»-ի 1891 հուլիսի 16-ի, 1893 թ. հուլիսի 19-ի, օգոստոսի 3-ի, 1895 թ. հուլիսի 20-ի եւ օգոստոսի 5-ի, 1957 թ.

⁵ Նույն տեղում:

նոյեմբերի թիվ 11 համարները, «Հայք» պարբերականի 1891 թ. նոյեմբերի 1-ի, 1892 թ. դեկտեմբերի 15-ի, 1893 թ. դեկտեմբերի 15-ի, «Մշակ»-ի, 1892 թ. փետրվարի 15-ի, 1893 թ. նոյեմբերի 13-ի, 25-ի «Հնչակի» 1893 թ. ապրիլի 25-ի, մայիսի 15-ի, 1894 թ. դեկտեմբերի 23-ի, 1895 թ. մարտի 5-ի, հուլիսի 31-ի «Դրօշակի» 1893 թ. նոյեմբերի եւ 1894 թ. սեպտեմբերի գրեթե բոլոր համարները նվիրված են այդ նշանավոր հայդուկապետի գործունեությանն ու 1894 թ. մարտի 25-ին նրան կախաղան բարձրացնելու թուրքական դատարանի վճռին:

«Հնչակի» 1891—1898 թթ. «Դրօշակի» նույն տարիների գրեթե բոլոր համարները, ինչպես նաեւ «Արձագանք»-ի, «Նոր դարի», «Հայքի», «Հայրենիքի», եւ «Արմենիայի» համարների մեծ մասը, վերաբերում են հայդուկային պայքարի առանձին ջոկատների (ինչպիսիք էին՝ Երզնկայում եւ Սեբաստիայում գործող Գալուս Արիսյանի (Մնձուրի Առյուծ), Ռուբեն Շիշմանյանի եւ Հովհաննես Մինասյանի (Մինասօղլու), ավելի ուշ Դանիել Չաուշի, Վասպուրականում գործող Չաթնի եւ Շերոնի խմբերը) գործունեության, նրանց մղած հերոսական կռիվների լուսաբանմանը: Հայտնի է, որ այդ պարտիզանական պատերազմին իր մասնակցությունը բերեց նաեւ արեւելահայությանը: Արեւելյան Հայաստանում եւ Պարսկաստանի տարածքում ստեղծվում էին հայդուկային ջոկատներ, որոնք անցնելով Երկիր՝ մասնակից էին դառնում ազատագրական կռիվներին: Թիֆլիսում լույս տեսնող գրեթե բոլոր հայկական պարբերականներն անդրադարձել են ժԹ. դարավերջին, ազատագրական պայքարին մասնակցելու համար Երկիր անցած եւ կռիվներում մեծ համբավ վաստակած արեւելահայ այնպիսի հայդուկապետերի գործունեությանը, ինչպիսիք էին՝ Պետոն (Ալեքսանդր Պետրոսյան), Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբյան), Նիկոլ Դումանը (Նիկողայոս Տեր-Հովհաննիսյան) եւ ուրիշներ:

Վերը նշված արեւմտահայ եւ արեւելահայ պարբերականները հստակ անդրադարձ են կատարել Սերոբ Աղբյուրի, Գեւորգ Չաուշի, Գուրգենի եւ Վազգենի, Անդրանիկի հայդուկային խմբերի հերոսական գործունեությանը: Մեծ ոգեւորություն մը եւ հիացմունքով է խոսվում Սերոբ Աղբյուրի խմբի մղած հերոսական կռիվների, հատկապես Բաբշենի եւ այլ վայրերի հաղթական ճակատամարտերի մասին: Դարավերջին արեւմտահայության զինված պայքարի ծավալումն օրինաչափորեն դնում էր արեւմտահայությանը զինելու հարցը: Կազմակերպվում էին զինատար խմբեր, որոնք մեծ դժվարություններ հաղթահարելով՝ Ռուսաստանից,

Անդրկովկասից ու Պարսկաստանից զանազան ուղիներով ու միջոցներով գենք էին փոխադրում Երկիր: Կարսը, Երեւանը, Ալմաստը, Ուրմիան եւ Երկրի սահմանին մոտ գտնվող այլ բնակավայրեր ժամանակի ընթացքում վերածվեցին կարեւոր հենակետերի: Դարավերջի հայ պարբերականները, անդրադառնալով այս կարեւորագույն խնդրին, նշում էին ազատագրական պայքարը գլխավորող կուսակցությունների նյութական անձուկ վիճակը, զինատար ուղիների դժվարանցանելիությունը եւ օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ այլ պատճառները, որոնց հետեւանքով արեւմտահայությունը զինելու խնդիրը չուժեց եւ մնաց որպէս հրատապ լուծում պահանջող հարց նաեւ ազատագրական պայքարի հետագա փուլերում: Հնարավոր չեղավ հայտնի ֆիդային Արմենակ Ղազարյանի (Հրայր) առաջարկով քրդերի հետ դաշինք ստեղծել ընդդէմ օսմանյան կառավարողների: Այս ամենը բացասական առումով իր կնիքը դրեց հայոց ազատամարտի ընթացքի վրա: Առաջին հերթին դա դրսեւորվեց Սասունի 1891—1894 թթ. ազատագրական պայքարի ընթացքում:

1894—1896 թթ. հայ ժողովրդի պատմության մեջ դժվար եւ տառապանքով լի տարիներ եղան: Դրանք սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ.-ի կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ կազմակերպած առաջին ցեղասպանությունից տարիներն էին, երբ զոհ գնացին շուրջ 300 000 հայեր: Թուրքական սուրն առաջին հերթին հնձեց հերոս սասունցի լեռնականների շարքերը, որ բարբարոսների առաջին զոհերը դարձան: 1890-ական թթ. ազգային ազատագրական պայքարն սկսվեց Սասունի լեռներից: 1891 թ. սկսվեց Սասունի լեռնականների հերոսական ինքնապաշտպանությունը: «Հնչակ»-ի (1892 թ. №11, 12 1893—94 թթ.), «Նոր դար»-ի, «Արձագանք»-ի (1891 թ. հոկտեմբեր եւ նոյեմբեր, ինչպէս նաեւ 1894 թ. սեպտեմբեր №108, 1895 թ. հունվարի №3, 6 /18/), «Արմենիա»-յի, «Դրօշակի» 1893 թ., 1894 թ. համարների զգալի մասում լայնորեն լուսաբանված են Սասունի ապստամբության պատճառները, ընթացքն ու պարտության պատճառները, ինչպէս նաեւ դասերը: Վերը թվարկված հայ պարբերականների մեծ մասը նշում է, որ հնչակյանները գործուն մասնակցություն են ունեցել Սասունի հերոսամարտերին: Նրանցից առաջինը Միհրան Տամատյանն էր, որ 1891 թ. հաստատվելով Սասունում, նրանց մեջ քարոզեց Հայաստանի ազատագրության գաղափարը: Թեեւ 1893 թ. մայիսին թուրքերին հաջողվեց իրենց ձեռքը գցել Մ. Տամատյանին, բայց նրան փոխարինելու եկած գործիչները, որոնց մեջ հատկապէս աչքի էին ընկում Մեծ

Մուրադը (Համբարձում Պոյաճյանը), Հրայրը (Արմենակ Ղազարյան), Գեորգ Զառը (Գեորգ Ադամյան), Շենիկի տանուտեր Գրգոն (Գրիգոր Մոսեյան) եւ ուրիշներ իրենց վրա վերցրին Սասունի ազատամարտի հետագա կազմակերպումն ու ղեկավարումը⁶:

Վերոնշյալ պարբերականների 1891 թ. համարներում մշտապես կարելի է հանդիպել քրդական ցեղերի՝ դեպի Սասուն արշավանքների եւ հերոս լեռնականների ցուցաբերած կատաղի դիմադրության վերաբերյալ նյութեր (ոչ միայն Շենիկում, Սեմալում, այլեւ Ծովասարում, Գելիգուզանում, Վերին Խուլբում եւ Անդոքում)⁷: Թուրքական կառավարությունը, տեսնելով սասունցիների համառ դիմադրությունը, փորձեց խորամանկորեն ձեռքարկել ինքնապաշտպանության ղեկավարներին, սակայն դա նրան չհաջողվեց: 1892 թ. մայիսին «Հնչակ» թերթն արձանագրում է. «Յատուկ թղթատարով մի մեծ ու ծանր լուր հասաւ վերջին վայրկեանին՝ Հնչակեան յեղափոխական կուսակցութեան նախաձեռնութեամբ մայիսի առաջին օրերը Սասնոյ գաւառի եւ Մշոյ դաշտի մի քանի գիւղեր ապստամբել են կառավարութեան դէմ: Մի քանի անգամ Մուշից եւ Բաղէշից զօրքեր են ուղարկուել ապստամբների վրայ, բայց ջարդուել են»⁸: Թուրքական իշխանությունները Սասունում 1891—1892 թթ. լեռնականների դեմ, բացի քրդական ցեղերից, հանեցին նաեւ համիդիե հեծելազորային ջոկատներ ու ոստիկանական կանոնավոր ուժեր: Հետ մղելով բոլոր հարձակումները՝ սասունցիները հայտնվեցին օսմանյան պետության դեմ կիսապատերազմական վիճակում:

1894 թ. հունիսին սուլթանի հանձնարարությամբ Սասուն արշավող զորքերի ղեկավարությունն ստանձնեց Անատոլիական 4-րդ բանակի հրամանատար՝ արիւնոռւտ Զեքի փաշան: Նրա 12-հազարանոց թուրքական կանոնավոր զորքը հարձակման անցավ մի քանի ուղղություններով: Շուրջ երկու շաբաթ սասունցիները, չնայած իրենց փոքրաթիվությանը, հերոսական դիմադրություն ցույց տվեցին թուրքական զորքին ու քրդական խուժանին: Ըստ «Հնչակ» թերթի հաղորդումների, չկարողանալով արագ կերպով ընկճել սասունցիների դիմադրությունը, Զեքի փաշան դիմեց խորամանկության: Նա հաշտություն առաջարկեց սասունցիներին, որոնց մի մասը զենք-զինամթերքի եւ սննդի պակասության պատճառով որոշեց ընդունել առաջարկը: Զնայած Մուրադի, տանուտեր

⁶ Հ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Սասունի պատմություն, Եր., 1985, էջ 181, 182:

⁷ Նույն տեղում, էջ 185:

⁸ «Հնչակ», 23-ը մայիս, 1892 թ.:

Գրքոյի, Տեր-Քաջի հորդորներին, չհավատալ կեղծ խոստումներին, մոտ 200 դյուրահավատ սասունցի օգոստոսի 15-ին լքեց դիրքերը եւ շարժվեց դեպի թուրքական բանակատեղի: Այստեղ նրանց շրջապատեցին ու սրի քաշեցին: Հակառակորդն անցավ նոր հարձակման: Անդոկի, Կեպինի եւ Տալվորիկի բարձունքներում սասունցիները վերջին մարտերը տվեցին թշնամուն, շատերը զոհվեցին հերոսի մահով: Նրանց կողքին ընկան նաեւ բացառիկ տոկունություն եւ անձնագոհություն ցուցաբերած սասունցի կանաչք: Խուսափելով թշնամու ձեռքն ընկնելուց՝ նրանցից շատերը գերադասեցին անդունդը նետվել: Օգնություն չակնկալելով որեւէ տեղից, մնալով միայնակ, օգոստոսի 24-ին Սասունն ընկավ: Սկսվեց խաղաղ բնակչության ջարդը, որն ըստ «Արձագանք» թերթի տվյալների կազմում էր 7 հազար մարդ⁹: Ձերբակալվեցին ու թուրքական բանտ նետվեցին Մուրադը, Գեւորգ Չաուշը եւ մի խումբ մարտիկներ: Մեծ տերությունների ճնշմամբ այս ամենին հաջորդեց բարենորոգումների մայիսյան ծրագիրը, որն այդպես էլ կյանքի չկոչվեց, եւ Հնչակյանների ղեկավարությամբ 1895 թ. սեպտեմբերի 18-ին Կ. Պոլսում կազմակերպվեց Բաբ Ալիի (թուրքական կառավարության նստավայր) ցույցը: Այն, ըստ «Հնչակ» թերթի, ավարտվեց ամբողջ քաղաքում հայերի ընդհանուր ջարդով, որին զոհ գնաց մոտ երկու հազար մարդ¹⁰: Ցույցից հետո թուրքական կառավարությունը խստացրեց հալածանքները հայ ժողովրդի նկատմամբ, պատժիչ միջոցներ սկսեց կիրառել հայ ազատագրական պայքարի հետագա վերելքը կանխելու, հայոց զինյալ պայքարն արմատախիլ անելու համար: Սակայն նրա ծրագրերը չիրականացավ, քանզի պայթեց Զեյթունի 1895—1896 թթ. ապստամբությունը: Հայ ազատագրական պայքարի արժվաբույն Զեյթունն իր հերոսական մաքառման շնորհիվ կարողացել էր պահել ներքին ինքնուրույնությունը, որի հետ չէր կարողանում համակերպվել սուլթանական կառավարությունը: 1880-ական թթ. վերջերից նորից գործի էր դրվել Զեյթունը հայաթափելու եւ հիմնահատակ ավերելու, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ճնշումների մի ամբողջական համակարգ: Հարկային ծանր լուծը, հայատյաց կառավարիչներ նշանակելը, հայ ազդեցիկ գործիչների նկատմամբ հալածանքներն ստեղծել էին պայթյունավտանգ վիճակ: «Մշակ» թերթը թարգմանաբար տպագրել է Հալեպի անգլիական հյուպատոսի վկայությունը, որ «Զեյթունում հայերի

⁹ «Արձագանք» 1894 սեպտեմբեր, №108, 18/30/, նույն տեղում, 1895, հունվար, №6, 6/18/:

¹⁰ Յավելուած «Հնչակի», №16, 1895:

վիճակը սոսկալի է աղքատության պատճառով: Երբ հնչակյան գործիչները հարաբերությունների մեջ մտան զեյթունցիների հետ, պարզվեց, որ իշխանությունները նրանց գործը խիստ հեշտացրել են, եւ ժողովուրդը պատրաստ էր դիմելու ապստամբության»: Սկզբնապես հնչակյան կենտրոնը ծրագրել էր մեծ ապստամբություն բարձրացնել եւ միաժամանակ ոտքի հանել Զեյթունի, Հաճնի եւ Դյորթ-Յուլի հայությանը, բայց դա չհաջողվեց: Ազատության դրոշմը պարզեց միայն հպարտ Զեյթունը:

Լեռնականների ելույթին միասնական ու կազմակերպված բնույթ տալու գործում վճռական դեր խաղացին Զեյթուն ժամանած հնչակյան գործիչները՝ Աղասին (Կարապետ Թուր-Սարգսյան), Մլեհը (Ասատուր Տամդաճյան), Հրաչյա Մարալը (Գրիգոր Ղարիբյան), Ապահը (Պետրոս Գմբձյան), Զելլաթը (Կարապետ Ղրփանոսյան)¹¹: Նրանց նպատակն էր ապստամբությանը հաղորդել համաժողովրդական բնույթ: Այստեղ նրանք ստացան Ենիտունյան իշխանական գերդաստանի, հատկապես Նազարեթ Զաուշի անվերապահ աջակցությունը, որ հեղինակություն էր բոլոր զեյթունցիների համար: Վերջինիս նախաձեռնությամբ Մութ ձոր կոչվող վայրում 1895 թ. հոկտեմբերի 12-ին գումարված ժողովում որոշվեց կենաց ու մահու կռվի դուրս գալ թուրքական բռնակալության դեմ: Նույն այդ ժամանակ, ըստ «Մշակ» թերթի հաղորդած տեղեկության, Բ. Դուռը հարկադրում է հայոց պատրիարքին հեռագրով պայքարը դադարեցնելու կոչ անել, որը ժամանակ շահելու միջոց էր¹²: Հենց հոկտեմբերի 15-ին բախում տեղի ունեցավ կառավարական զորքերի հետ¹³: «Արձագանքի» (1895 թ. 5(18) նոյեմբեր, №128), «Մշակի» (1895, 1896 թ.), «Դրօշակի» (1896 թ.), «Հնչակի» (1895—1896 թթ.) համարների մեծ մասում բերվում է իտալական հյուպատոս Հենրիկոս Վիտոյի վկայակոչումն առ այն, թե ինչպես Սանդուխի ճակատամարտում հայերը փայլուն հաղթանակ տարան, թշնամուն պատճառելով 1000 զոհ, իսկ իրենք շատ քիչ կորուստներ ունեցան: Միաժամանակ վերոնշյալ թերթերի հոգվածագիրները զեյթունցիների ռազմավարական տաղանդն ու հերոսությունները, խիզախությունը եւ քաջությունը ընդգծելու համար շատ հաճախ բերել են բնորոշ դրվագներ, որոնցով այնքան հարուստ է Զեյթունի պատմությունը: Զեյթունի 1895—1896 թթ. ապստամբությունը վերլուծելիս նրանք

¹¹ Լ. ՄԿՐՏՁՅԱՆ, Զեյթունի ապստամբությունը 1895—1896 թթ., Երեւան, 1995, էջ 107:

¹² «Մշակ», 1896, 6 ապրիլի, №39:

¹³ Տես Հ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Զեյթունի պատմություն, էջ 339:

այն դիտել են իբրեւ 1890-ական թթ. ազատագրական պայքարի իրադարձությունների տրամաբանական շարունակություն, հատկապես Սասունի 1894 թ. հերոսամարտի շարունակություն, որ ի տարբերություն նախորդի, ավարտվեց հաղթանակով¹⁴:

Վերոնշյալ պարբերականներից իմանում ենք, որ 1895 թ. հոկտեմբերի 18-ի առավոտյան զորանոցը հանձնվել է, թուրքական ամբողջ կայազորը գերվել է: Զորանոցի վրա բարձրացել է ապստամբ Ջեյթունցիների կարմիր դրոշը՝ «Զեյթունի անկախ իշխանություն» մակագրությամբ: Նույնիսկ ստեղծվել է հեղափոխական ժամանակավոր կառավարություն՝ Աղասու նախագահությամբ: Շուտով չերքեզ Մուստաֆա Ռեմզի փաշայի հրամանատարությամբ թուրքական արեւելյան բանակը Մարաշից, իսկ Ալի բեյի գլխավորած արեւմտյան բանակը Ադանայից 30 հազար զինվորներով եւ անկանոն զորամասերով, լեռնային հրանոթներով շարժվեցին Զեյթունի վրա: Դեկտեմբերի 2-ին թուրքական բանակները հարձակման անցան, սակայն անհաջողություններ կրեցին, իսկ մարտերից մեկի ժամանակ վիրավորվեց Ռեմզի փաշան: Թուրքերը նույնիսկ դեկտեմբերի 23-ին գրավեցին զորանոցը, բայց այլեւս չկարողացան առաջ շարժվել: Ետ մղվեցին նաեւ Ռեմզի փաշային փոխարինած էդհեմ փաշայի գրոհները: Զեյթունի իրադարձությունները գնալով ավելի մեծ հնչեղություն էին ստանում՝ Բ. Դուան համար անհետաձգելի դարձնելով հարցի կարգավորումը:

Մեծ տերությունների միջնորդությամբ 1896 թ. հունվարի 30-ին Բ. Դուան եւ Զեյթունի ապստամբների միջեւ ստորագրվում է 5 կետից բաղկացած մի համաձայնագիր, որով համաներում էր հռչակվում: Հնչակյան գործիչները պետք է պետության ծախսով հեռանային Զեյթունից, պետք է վերադարձվեր զենքն ու զինամթերքը, պետք է կրճատվեին հարկերը եւ Զեյթունում պետք է քրիստոնյա կառավարիչ (գալմազայմի) նշանակվեր: Թուրքական բանակը պետք է հեռանար Զեյթունից՝ այնտեղ թողնելով միայն մեկ զորամաս¹⁵:

Հնչակյան մամուլը լայնորեն արձագանքեց այս իրադարձություններին, այն համարելով մեծ հաղթանակ, որը «ոգեւորութեան հզօր աղբիւր հանդիսացաւ, ցոյց տուեց, որ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանական

¹⁴ Տե՛ս «Մշակ», 1896, 4 մայիսի, №51, 21 մայիսի, №58, 30 մայիսի, №62, 6 հունիսի, №65, 15 հունիսի №69:

¹⁵ Տե՛ս «Հնչակ», 1896, №3:

բնագրը դեռեւս արթուն է, իսկ նրա ոգին ստրկացած չէ ու տեւական պարտութիւններից յետոյ էլ այն ընդունակ է ըմբոստանալու ու յաղթանակներ տանելու»¹⁶։ «Հնչակ» թերթը, որը մարտերի եռուն շրջանում լայն քարոզարշավ էր ծավալել ի նպաստ զեյթունցիների, այժմ՝ հաղթանակից հետո, իր էջերում տպագրում էր հողվածներ ու հաղորդումներ, որտեղ լուսաբանվում էին ապստամբության հետ կապված բազմաթիվ դեպքեր ու մանրամասներ։ Միաժամանակ պետք է նշել, այն իրողությունը, որ անկողմնակալ լրատվության հետ մեկտեղ, «Հնչակը», կուսակցության հեղինակությունը բարձրացնելու միտումով, երբեմն ընկնում էր ծայրահեղությունների մեջ։ Օրինակ՝ 1896 թ. ապրիլի 15-ի համարում «Հնչակը» չափազանցված է ներկայացնում թուրքերի ու քրդերի զոհերի թիվը։ Հստակ նրա՝ Զեյթունի ապստամբության 4 ամիսների ընթացքում թշնամին տվեց ավելի քան 13 հազար սպանված։ Անշուշտ չափազանցություն է եւ այն, որ Ռեմզի փաշան ուներ 110 հազարանոց բանակ¹⁷։ Փաստորեն Զեյթունի ապստամբությունը ցույց տվեց, որ ժողովրդական համաձայնության, կամքի ուժի, ոգու արիության ու խիզախության միաժամանակյա դրսեւորումը կարող է աննախագեպ արդյունքների հասցնել։

1890-ականների կեսերի հայ ազատագրական շարժման առավել արտահայտիչ դրվագներից է 1896 թ. Վանի ինքնապաշտպանությունը, որի վրա հատուկ ուշադրություն է դարձրել ժամանակի հայ մամուլը¹⁸։ Հողվածագիր հեղինակները միշտ ընդգծել են 1896 թ. իրադարձությունների բացառապես ինքնապաշտպանական բնույթը, եւ որ վանեցիները զենքի դիմեցին՝ նպատակ ունենալով խուսափել համընդհանուր կոտորածից։

Վանի պաշտպաններին առաջնորդում էին Մկրտիչ Ավետիսյանը, Պետոն, Մարտիրը եւ ուրիշներ։ Վեց օր շարունակ հերոսաբար դիմադրելով հարձակվող մեծաքանակ զորքերին ու համիդիե գնդերին՝ քաջարի վանեցիներն ի վերջո համաձայնեցին՝ զինաթափվելու եւ քաղաքից դուրս հեռանալու Անգլիայի հյուպատոսի առաջարկին։ Սակայն Պարսկաստան տանող ճանապարհին շրջապատվեցին համիդիե զինվորների եւ քուրդ հրոսակների կողմից եւ անձնուրացաբար կռվելով նահատակվեցին. փրկվեց միայն 30—35 հոգի։ Վերոնշյալ հողվածներում հավուր պատշաճի

¹⁶ Նույն տեղում։

¹⁷ Հնչակ, 1896, №8։

¹⁸ Տե՛ս «Դրօշակ», 1896 թ. №13, 19, 22, 23, «Արձագանք», 1997 թ., հունվար 13, «Արմենիա», 1996 թ., օգոստոսի 19, սեպտեմբերի 23, հոկտեմբերի 7, նոյեմբերի 7, 1897, մայիս 19, «Անահիտ», 1899 թ., №1, «Հնչակ», 1896 թ. որոշ համարներ։

մերկացվում են եւրոպական տերությունների դիվանագիտական խարդավանքները, այդ թվում անգլիացի հյուպատոսի խոստումը դրժելու փաստը, բացահայտվում նրանց մեղսակցությունը հայկական սարսափելի ջարդերին: Բերվում են նաեւ բազմաթիվ ազդեցիկ հատվածներ համաշխարհային ճանաչում վայելող անհատներին՝ ի պաշտպանություն արեւմտահայության՝ համակրական ելույթներից, որոնք սակայն, ըստ էության ոչնչով չօգնեցին ցեղասպանվող ժողովրդին: Ի պատասխան Վանի ինքնապաշտպանության մասնակիցների կոտորածներին՝ 1897 թ. հուլիսի 25-ին 253 դաշնակցական մարտիկներից բաղկացած արշավախումբը Վարդանի, Իշխանի (Հովսեփ Արղունյան), Նիկոլ Դումանի եւ այլոց գլխավորությամբ, վրեժխնդիր ոգու պոռթկումով առաջնորդվելով, Ատրպատականից անցավ թուրք-պարսկական սահմանը եւ Խանասուրի դաշտում հարվածեց Շարաֆ բեկին՝ քրդական մազրիկ ցեղին: Այդ ցեղը մեկ տարի առաջ աշխույժ մասնակցություն էր ունեցել դեպի Պարսկաստան նահանջող Վանի ինքնապաշտպանության մասնակիցներին կոտորելիս: Լուրջ կորուստներ պատճառելով մազրիկ ցեղին եւ կռվի բռնվելով հարեւան քուրդ աշիրեթների հետ՝ արշավախումբը նահանջելով վերադարձավ Պարսկաստան: Պարբերականները մեկ տարի անց իրենց առանձին համարներում ընդգծելով, որ արշավախմբի առջեւ դրված հիմնական ռազմական խնդիրը՝ մազրիկ ցեղի ցեղապետի եւ արյունարբու բեկերի ոչնչացումը չիրականացավ, սակայն այն նոր լիցք հաղորդեց անկում ապրող ազատագրական պայքարին: Հայ մամուլի տված տեղեկություններից պարզվում է, որ դարավերջին հայոց ազատագրական պայքարի մարտավարության մեջ փոփոխություն կատարվեց: Հայկական հարցի, հատկապես Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածի վրա եւրոպական երկրների ուշադրությունը գրավելու նպատակով, որոշվեց դիմել զինված միջամտության, որն սպառնալիքի տակ կոչեր եւրոպայի շահերը եւ կստիպեր սուլթանական իշխանությանը զիջման գնալ: Նման ձեռնարկ էր 1896 թ. օգոստոսի 14-ին դաշնակցական 26 մարտիկներից բաղկացած խմբի գործողությունը՝ Բաբկեն Սյունու գլխավորությամբ, որը գրոհեց Օսմանյան դրամատունը՝ գրավելով այն: Նա զոհվեց, սակայն գործողության մասնակիցները դրամատունը տասներեք ժամ պահեցին իրենց ձեռքում: Սպառնալիքն ավելի քան ազդեցիկ էր, որը լուծվեց միայն Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանության միջամտության շնորհիվ, որը ժխտողական վերաբերմունք ուներ նույն ձեռնարկի նկատմամբ: Չնայած

ձեռնարկի մասնակիցներն անարգել հեռացան Թուրքիայից, սակայն այն թանկ նստեց պոլսահայության վրա, որոնք Աբդուլ Համիդի կարգադրությամբ ենթարկվեցին կոտորածի:

1894—1896 թթ. իրադարձությունները հայ ազատագրական պայքարի բարձրակետն էին: Թեև դրանք միջազգային սպասված արձագանքը չունեցան, բայց ակնհայտ դարձավ, որ Օսմանյան կայսրությունում հայոց ազատագրական շարժումը դարձել է ռազմաքաղաքական լուրջ գործոն, որը հնարավոր չէ անտեսել: Աբդուլ Համիդը հարկադրված էր բանակցություններ սկսել հայ ազգային կուսակցությունների հետ:

ԺԹ. դարավերջին, 1898 թ. իր երկրորդ ընդհանուր ժողովում Դաշնակցությունը փոխեց ազատագրական պայքարի իր մարտավարությունը: Հրաժարվելով հայդուկային կռիվների մարտավարությունից ՀՅԴ-ն անցավ ընդհանուր ապստամբության համար երկրի ուժերի կազմակերպմանը: Ընդ որում, բուն երկրում մարտական ուժերի ու ռազմամթերքի կենտրոնացման վայրեր են ընտրվում Վասպուրականն ու Սասունը, որտեղ դրա համար կային առավել նպաստավոր պայմաններ: Նման մարտավարություն էին որդեգրել նաև Հնչակյան եւ Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունները:

Ոգեւորված հայ ազատագրական պայքարի ժամանակավոր դադարից եւ հայոց ազատամարտի նոր մարտավարությունն ընկալելով որպես նրա թուլության եւ պարտության նշան՝ թշնամին ամենուրեք հարձակման էր անցել: Մատնությունների հետեւանքով նահատակվեցին Վասպուրականի եւ Տարոն-Սասունի ազատագրական պայքարի վերջին տարիների ճանաչված առաջնորդներ Վազգենը (1898 թ. հունվար), Գուրգենը (Բաղդասար Մալյան, 1899 թ. ապրիլ) եւ Աղբյուր Սերոբը (Սերոբ Վարդանյան, 1899 թ. հոկտեմբեր): Նրանց փոխարինելու եկան Անդրանիկն ու Գեւորգ Չաուշը: Հայկական պարբերականները («Հնչակ», «Դրօշակ», «Մշակ», «Վան-Տոսպ», «Նոր դար», «Հայրենիք»), անդրադառնալով այս կարեւոր իրադարձություններին, միաժամանակ ներկայացնում են նաեւ Բիթլիսցի Մուշեղի, Առաքելի, Մակարի եւ այլոց քաջագործությունները, հատվածներ են բերվում նրանց նվիրված երգերից: Այս պարբերականները միաժամանակ վկայում են, թե ինչպես իշխանությունների ակնհայտ հովանավորությամբ ուժեղացան հայերի նկատմամբ քրդական աշիրեթների ճնշումները, առավել ծանրացան տուրքերը, հաճախակի դարձան թալանը, սպանությունները,

հողերի բռնագրավումները, հայերի աքսորումն իրենց բնակավայրերից ու դրանք մուհաջիրներով (Բալկաններից գաղթեցված մահմեդականներ) բնակեցնելը: Զբաղարարվելով դրանով, կառավարությունը, իբրև ապահովության համար, հայկական գյուղերը լցնում էր զորքերով, որոնք ապրելով հայերի հաշվին՝ պատուհաս էին դառնում նրանց համար: Ամեն ինչ արվում էր՝ արմատախիլ անելու հայ ազատագրական շարժումը: «Ստեղծուել էր յուսահատական մի վիճակ,— 1899-ին գրում էր «Մշակը»,— որը երբեմն ժողովրդին դրդում էր ամենածայրայեղ քայլերի»¹⁹: Գործը նույնիսկ հասավ նրան, որ 1901 թ. Տարոնի հայություն մեջ զանգվածաբար ուղղափառություն եւ այլ դավանանքներ ընդունելու շարժում սկսվեց եւ համապատասխան դիմումներ ուղղվեցին Վանի ռուսական հյուպատոսին:

Նման պայմաններում ազատագրական շարժման մեջ խիստ դժվարանում էր հայդուկային պայքարի մարտավարության հաղթահարումը եւ դրանց լիովին հրաժարումը: Եթե ժողովրդական ապստամբության կազմակերպման կողմնակիցները (ի դեմս Հրայրի (Սասուն-Տարոն), Վարդգեսի (Վասպուրական) եւ նրանց համախոհների), խուսափելով աղմուկից, անիմաստ համարելով մանր կռիվներն ու բախումները՝ ջանքեր էին գործադրում ժողովրդական զանգվածներին կազմակերպելու, զինելու եւ ընդհանուր ապստամբության պատրաստելու համար, ապա հայդուկային պայքարի մարտավարության նախընտրողները (ի դեմս Անդրանիկի (Անդրանիկ Օզանյան), Գեւորգ Չաուշի ու նրանց համախոհների) փորձում էին վրեժխնդրական խիզախ ձեռնարկումներով կանխել բռնությունները, ոգեւորել ժողովրդին եւ նրան դուրս բերել յուսահատական վիճակից:

Մարտավարական երկու գծերի հակադրությունը Տարոն-Սասունում շարունակվում է մինչեւ 1902 թ. գարուն, երբ որպես Դաշնակցության լիազոր Սասուն է հասնում Վահանը (Վահան Մանվելյան): Վահանաի ժամանումը նպաստում է Հրայրի եւ հայդուկների միջեւ տեղի ունեցող վեճերի դադարեցմանը: «Մշակ»-ի, «Դրօշակի» եւ «Անահիտ»-ի, 1901 եւ 1902 թթ. համարների մեծ մասում ներկայացվեց եւ լայն արձագանք ունեցավ Աղբյուր Սերոբի սպանությունն իրականացրած եւ ընդհանրապես Սասունի հայության դահիճ, քուրդ ցեղապետ Բշարե Խալիլի ահաբեկումը՝

¹⁹ «Մշակ», 1899, 21 մայիսի, №142:

մեծ ճանաչում բերելով Անդրանիկին եւ բարձրացնելով նրա հեղինակությունը ազատագրական կռիւների մարտիկների շարքերում²⁰:

Այդ նույն պարբերականները ընդգծում են, որ դարասկզբին հայդուկների մղած կռիւներից ամենանշանավորը եւ ամենահերոսականը Սբգ. Առաքելոց վանքի կռիւն էր՝ Անդրանիկի գլխավորութեամբ: Ունենալով ցուցադրական-քարոզչական բնույթ՝ նրա նպատակն էր ժողովրդին դուրս բերել հուսահատական վիճակից եւ կրկին անգամ մեծ տերությունների ուշադրությունը հրավիրել արեւմտահայությունյան խնդրի վրա:

1901 թ. նոյեմբերի սկզբին Անդրանիկն ու Գեւորգ Զառւշը շուրջ 30 հայդուկի եւ մոտ 20 զինված գյուղացիների հետ մտնում են Մուշից ոչ հեռու գտնվող Սբգ. Առաքելոց վանքը եւ այն վերածելով ինքնապաշտպանական ամրոցի՝ կռիւներ են սկսում վանքն անմիջապէս պաշարած թուրք-քրդական մեծաքանակ ուժերի դեմ: Վանքը գրավելու վերջիններիս փորձերն ապարդյուն են անցնում: Կռիւների 11-րդ օրը թուրքական զորքերի հրամանատարությունն ստանձնած Բիթլիսի նահանգապետը բանակցություններ է սկսում՝ հայդուկների պահանջներն իմանալու համար: Ցանկանալով վերջ տալ իրենց համար անցանկալի կռիւն՝ իշխանությունները պատրաստ էին անգամ որոշ զիջումներ անելու: Նրանց հետ բանակցություններ վարող Անդրանիկը, Գեւորգ Զառւշն ու Հակոբ Կոտոյանը ներկայացնում են հետեւյալ պայմանները. Ներում շնորհել քաղաքական բանտարկյալներին, տասանորդի տուրքը հավաքել իրենց՝ գյուղացիների միջոցով, զինաթափ անել ու պատժել հայկական գյուղերն ավերող քրդական զինված հրոսակախմբերը, հայերին վերադարձնել նրանցից զավթված հողերը, վերացնել հայերից տուրք գանձելու քուրդ ցեղապետերի իրավունքը եւ այլն: Այս պահանջներից մասամբ բավարարվում է միայն առաջինը, ուստի կատաղի կռիւլ վերսկսվում է: Թուրքական բանակում շուտով համաճարակ է բռնկվում, մյուս կողմից՝ պաշարվածների զինամթերքն սպառվում է: Վերջին հանգամանքն ստիպում է, որ նոյեմբերի 27-ի գիշերը հայդուկները, սպիտակ սավաններով փաթաթված, աննկատ հեռանան վանքից: Սբգ. Առաքելոց վանքի կռիւլ մեծ տպավորություն է թողնում Տարոնի ու Սասունի հայություն վրա: Միաժամանակ արձագանք գտնելով արտասահմանյան մամուլում, այն նոր թափ է հաղորդում արտաքին քարոզչությանը:

²⁰ «Մշակ», 1901, 16 սեպտեմբերի, №215, «Անահիտ», 1902, №8, «Դրօշակ», ապրիլ, 1902, թիւ 4 (124), «Հնչակ», 1902, մայիսի, №2:

«Դրոշակ»-ի, «Հորիզոն»-ի, «Մշակ»-ի եւ «Հայրենիք»-ի համարներում տպագրված հոդվածների հեղինակները եզրակացնում էին, որ Սբց. Առաքելոց վանքի կռիվը, ժողովրդի բուռն դժգոհության հետեւանքով Սասունում թուրքական զորանոցի կառուցման փորձի ձախողումը եւ նմանատիպ այլ իրադարձություններ վկայում էին հայ ազատագրական պայքարի աշխուժացման մասին²¹։ Թեեւ Վահան Մանվելյանի Սասուն ժամանելուց հետո 1902–1903 թթ. հայդուկային գործունեությունն առերեւոյթ դադարում է, եւ շուրջ երկու տարի արտաքին հանգստության քողի տակ կազմակերպչական եռանդուն գործունեություն է ծավալում Հրայրը, սակայն նրա ծրագրերը կիսատ են մնում։ Իշխանությունների համար գնալով ակնհայտ է դառնում այն վտանգը, որ ներկայացնում է Սասունը։

1902 թ. սկսած՝ կառավարությունն ուժեր է կենտրոնացնում Սասունի մատուցներում՝ նպատակադրվելով կանխել վերահաս ապստամբությունը։ Հետեւելով Սասունում ծավալվող դեպքերին՝ հայությունը նույնպես բնազդով զգում է այն վճռորոշ նշանակությունը, որ ստացել էր Սասունը հայոց ազատամարտի համար։ Ակնհայտ էր, որ այստեղ էր որոշվելու հայոց ազատագրական պայքարի ապագան։ Հատկապես կովկասահայության շրջանում ծավալվում է Սասունին օգնելու շարժում։ Այդ նպատակով վերադարձ է կատարվում զինված արշավախմբերի կազմակերպման գործեւակերպին, որից հայ ազատագրական շարժումը նախորդ տարիներին առժամանակ հրաժարվել էր։ Դրանցից առաջինը Թորգոմի՝ «Մրրիկ» ձիավոր խումբն էր, որ դուրս գալով Կարսից եւ հաղթահարելով մեծ դժվարություններ՝ 1903 թ. ամռան սկզբներին անվնաս հասավ Սասուն՝ խիստ բարձրացնելով ժողովրդի մարտական ոգին։ Փորձառու եւ ընտիր մարտիկներից բաղկացած այդ խմբի հայտնվելը Սասունում բացահայտ մարտահրավեր էր իշխանություններին, որոնք շտապում էին օղակի մեջ առնել Սասունը՝ այն համարելով ապստամբ շրջան։ Վերոնշյալ պարբերականների տեղեկատվության համաձայն կառավարությունը Սասունի դեմ արշավանք սկսեց 1904 թ. գարնանամուտին։ Թուրքական 10 հազարանոց բանակը գլխավորում էր ռուս-թուրքական նախորդ պատերազմում հռչակված Քեոսե բինբաշին։ Բացի կանոնավոր զորքերից Սասունի դեմ դուրս բերվեցին նաեւ մի քանի հազար զինված քրդեր։

²¹ «Դրոշակ», հունվար, 1901, թ. 1(112), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1912, 11 նոյեմբերի, «Մշակ», ապրիլ, 1901, №215, «Հայրենիք», հունիսի 25, 1904, թ. 259:

Նրանց դիմագրավում էին միայն 200 փորձված հայդուկներ եւ շուրջ 800 զինված սասունցիներ:

«Դրօշակ»-ի եւ «Հնչակ»-ի 1904 թ. համարներում շարադրված բազմաթիվ հոդվածներ վկայում են, որ 1904 թ. ապրիլի սկզբներին հակառակորդը վճռական գրոհի անցավ: Իրենց համար հենակետեր ընտրելով Տափըք, Գելիեգուզան, Շենիկ, Իշխնձոր եւ Տալվորիկ գյուղերը՝ սասունցիները համառ դիմադրություն ցույց տվեցին: Ապրիլի 11-ին հատկապես կատաղի կռիվներ տեղի ունեցան Շենիկի ճակատում, որտեղ Թուրքական հեծելազորը, հանդիպելով հայերի համառ դիմադրությանը, ստիպված էր նահանջել: Առաջին անհաջողություններից հետո Թուրքական հրամանատարությունը ապստամբության ղեկավարներին առաջարկեց զենքը վայր դնել: Որպես պատասխան Անդրանիկն ու Հրայրը հայտարարեցին, որ զենքը վայր կդրվի 1895 թ. Մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի իրականացման դեպքում: Թուրքական կողմը վերսկսեց հարձակումը: Ապրիլի 13-ի կատաղի կռիվներում զոհվեց Հրայրը: Անդրանիկի, Գեւորգ Զառլի եւ Սեբաստացի Մուրադի մարտիկների անձնուրաց գրոհները, սակայն ստիպեցին թշնամուն մեծ կորուստներ տալով դարձյալ լքել մարտադաշտը: Կենտրոնական ճակատում՝ Գելիեգուզան գյուղի դեմ թշնամին 12—14 հրանոթ դուրս բերեց: Սկսվեց Գելիեգուզանի մեծ կռիվը: Թեեւ ապրիլի 19-ի անհավասար մարտը եւս հաջողություն չբերեց թշնամուն, բայց ապրիլի 20—22-ը նա շարունակում էր համառ գրոհները՝ մեծ զոհերի գնով քայլ առ քայլ գրավելով հայկական դիրքերը: Ապստամբության ղեկավարների համար պարզ էր, որ հնարավոր չէ երկար դիմադրել՝ բավարար զենք ու զինամթերք չունենալու պատճառով: Անհրաժեշտ էր մտածել անգն ժողովրդին կոտորածից փրկելու մասին:

Վահանի հրահանգով Սեբաստացի Մուրադը, 115 զինյալների հետ կռիվներով ճանապարհ բացելով, Սասունի անգն բնակչությանը եւ վիրավորներին իջեցնում է Մշո դաշտ՝ խնդիր ունենալով այդ ընթացքում նաեւ զինամթերք ձեռք բերել՝ պայքարը շարունակելու համար: «Դրօշակ»-ի եւ «Հայրենիք»-ի, «Ազատամարտ»-ի եւ «Հորիզոն»-ի համարներում²² նշվում է, որ Գելիեգուզանից հետո ապրիլի 23-ին ընկավ նաեւ Տալվորիկը, բայց դրանից հետո էլ Անդոքի եւ Քեփինի բարձունքներում

²² «Դրօշակ», 1904, թիվ 4—5, (145—148), թիվ 8, էջ 110, թիվ 9, էջ 84, «Հայրենիք», 1904, հունիսի 25, թիվ 259, «Հորիզոն», Թիֆլիս 1910, №144, «Ազատամարտ», Թիֆլիս, 1917, 29 սեպտեմբերի:

ապստամբները 8–10 օր շարունակում էին անհավասար կատաղի մարտերը թուրքական զորքերի դեմ: Կռիվները տեւեցին մինչեւ մայիսի կեսերը: Թշնամին, տիրանալով Սասունին, հաշվեհարդար տեսավ այնտեղ մնացած խաղաղ բնակչության հետ՝ ավերի ու թալանի ենթարկելով, ամայացնելով գյուղերը: Պահճ հարմար գտնելով՝ սուլթանը ցանկանում էր Սասունի հայությանը մշտապես բնակեցնել Մշո դաշտում, բայց, ի վերջո, տեղի տալով սասունցիների սպառնալիքներին ու մեծ տերությունների հյուպատոսների միջամտություններին, նա հարկադրված էր հրաժարվել այդ ծրագրից»²³:

«Դրօշակ»-ի, «Մշակ»-ի, «Վան-Տոսպ»-ի, «Արարատ»-ի եւ «Հայրենիք» օրաթերթի²⁴ հաղորդումներից պարզվում է, որ Սասունի անկումով պայքարը չդադարեց: Կռիվների ասպարեզ դարձավ նաեւ Մշո դաշտը: 1904 թ. մայիս-հուլիս ամիսներին, պարտիզանական մարտավարությանն ապավինելով՝ հայդուկները տասնյակ մեծ ու փոքր կռիվներ մղեցին թուրք-քրդական կանոնավոր ու անկանոն զորամասերի դեմ: Նրանց գործողությունները հատկապես աշխուժացան Վասպուրականից զինամթերքի զգալի պաշարով Սեբաստացի Մուրադի վերադառնալուց հետո: Բերդակի, Մկրագոմի, Դերիկի, Գոմբրի, Դերգեվանքի, Գոմսի եւ հատկապես Կուրավուրի կռիվները, թեեւ հերոսական էին եւ հարյուրավոր զոհեր խլեցին թշնամուց, բայց այլեւս չէին կարող փոխել իրադարձությունների ընթացքը:

Սասունի 1904 թ. ապստամբությունը հայոց զինյալ պայքարի վերջին զանգվածային պոռթկումն էր Արեւմտյան Հայաստանի տարածքում: Չնայած գործադրված ճիգերին՝ այն մնաց մեկուսացված եւ չվերաճեց համազգային ապստամբության: Այդ պայմաններում կրկին առաջնային նշանակություն ձեռք բերեց ժողովրդին կազմակերպելը, նրա ուժերը համախմբելը եւ ապագա ելույթներին նախապատրաստելը, որը շարունակվեց ընդհուպ մինչեւ 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումը:

Այսպիսով հայ պարբերական մամուլը սկսած ԺԹ. հարյուրամյակի երկրորդ կեսից մինչեւ Ի. դարասկիզբը հանգամանորեն ներկայացրել է հայոց ազատագրական պայքարն իր բոլոր փուլերով՝ դառնալով հայոց ազատամարտի պատմության համար լավագույն սկզբնաղբյուր:

²³ Ա. Ս. ՀԱՄԲԱՐՅԱՆ, Ազատագրական շարժումները Արեւմտյան Հայաստանում, (1898–1908 թթ.), Երեւան, 1999, էջ 133:

²⁴ «Մշակ», 1908, №35, «Վան-Տոսպ», Թիֆլիս, 1916, №12, էջ 8–9, №13, էջ 6–7, «Արարատ», էջմիածին, 1908, , №3, «Հայրենիք», 1905, մարտի 4, «Դրօշակ», Թիֆլիս, 1904, թիւ №9, էջ 123, 1905, թիւ №12, էջ 24:

РЕЗЮМЕ

В статье освещается отклик армянской прессы на восстание Зейтуна в 1862 году, которое было первым шагом осуществления идеологии освободительной борьбы армянского народа начавшейся со второй половины XIX века. Армянские периодические издания, такие как «Мегу», «Цахик», «Масис», «Восточная пресса», «Западная пресса», «Аракс», «Крунк Армении», «Пундж», «Мегу Армении», «Базмавеп», «Арцив Васпуракани» печатали статьи, мемуары, сообщения.

С помощью критического анализа статей в армянских периодических изданиях, которые являлись первоисточниками, выявляются и показываются отважные протесты и бои армянского народа, роль тайных патриотических отрядов в истории освободительной борьбы армян в 1870—1880 годах.

Особое внимание уделено героическим боям в Малой Армении, в Тароне, Зейтуне, Сасуне а так же двуликой политике европейских государств по отношению к освободительным движениям армян.

В периодических изданиях детально обсуждались вопросы освободительной борьбы, политических связей и отношений того времени. Вышеупомянутые журналы, а также партийная пресса, такие как «Дрошак», «Гнчак», «Армения», «Азатамарт», «Горизонт», «Айреник» представляли самые важные эпизоды, которые имели решающее значение в жизни и борьбе за свободу в Западной Армении, такие как самооборонные бои в Ване в 1878 и 1896 годах, в Тароне в 1878 году, в Зейтуне в 1876—1878 и 1895—1896 годах, в Сасуне в 1891—1894 годах и в 1904 году.

SUMMARY

The article elucidates the responses of the Armenian press to the rebellion of 1862 in Zeitun against the Turkish tyranny, which was the first step of implementing the liberation ideology of the Armenians, which started in the second half of the 19th century. The Armenian periodicals “Meghou”, “Tsaghik”, “Massis”, “Eastern press”, “Western press”, “Araks”, “Krounk of Armenia”, “Pounj”, “Meghou of Armenia”, “Bazmavep”, “Artsiv Vaspourakani” published articles, memoirs, reports and so on.

The critical analysis of these articles, which serve as primary sources reveals the brave revolts and self-defensive fights of the Armenian people, the role of secret groups and organizations, as well as of volunteer groups in the history of the liberation movement in 1870–1880s. Special attention is paid to the heroic fights in Armenia Minor, Taron, Zeitun, Sassoun, as well as to the hypocritical policy of European countries toward these Armenian liberation movements.

The article states that the above mentioned periodicals together with the party press, such as “Droshak”, “Henchak”, “Armenia”, “Azatamart”, “Horizon”, “Hayrenik”, touched upon the most important and crucial events in Western Armenia, particularly the heroical episodes of self-defensive combats in Van in 1878 and 1896, Taron in 1878, Zeitun in 1876–1878 and 1895–1896, Sassoun in 1891–1894 and in 1904.

